

ТУРСКЕ ГРАДЊЕ И ДОГРАДЊЕ У ФОРТИФИКАЦИЈАМА ХЕРЦЕГ-НОВОГ

Систем утврђења Херцег-Новог као и других старијих градова проучава се теренским радом од стране археолога и грађевинара-фортификатора и архивским радом од стране историчара. И један и други вид испитивања сам по себи није довољан, јер установљава једну димензију студирања. Ипак, како је немогуће организовати истовремени рад стручњака обеју специјалности па и саму екипу, остаје да се и овде ради најпре парцијално.

Од средине XVI века Херцег-Нови је имао моћан склоп утврђења који се састојао из две међусобно повезане целине, од Доњег или Старог и од Горњег или Новог града. У оквиру оба ова појаса постојала су различита здања која су служила мустахфизима (брашничима) и онима који су од тврђаве живели. Радови на поправци или проширењу зидина или зграда, односно на подизању нових објеката, врло су често предузимани. То је чинјено зато што је османлијски Нови био веома изложен хришћанским силама (Млечани, Шпанци, папске трупе), те би се на обавештења о припремању акција у Јадрану, Порта или ниже војне власти позабавиле комплетирањем система утврђења. Терен на коме је изграђен град био је трусан, те су и мањи земљотреси стварали пукотине или раседе на одбрамбеним каменим платнима, што је требало санирати. Поправке и доградње захтевале су довлачење камења, дрва и другог грађевинског материјала, физичке радне снаге и стручних мајстора-градитеља као и доста новца. Организацију извођења већих радова резервисала је за себе централна државна власт. Изворних помена о градњама има и у млетачким архивским или наративним споменцима, али су нарочито корисни и хронолошки инструктивни записници дубровачких већа, који пружају поуздану основу за утврђивање хронологије тих радова, и то зато што је Дубровачка Република, као колективни харачар, била обавезна да

даје бродове за превоз материјала и стручне мајсторе (зидаре, црепаре, тополивце).¹

Наша медијевистика није била у стању да нас подробије обавести како је био утврђен Нови херцег Стјепана ни шта је у борби при освајању града 1481—82. страдало да би се знало шта су Турци од утврђења наследили. У времену од Саудаља до Стјепана Вукчића Нови је свакако развијан пре свега као трговинска лука и занатско-мануфактурно средиште. При заузимању града 1481—82. године Турци нису имали ратног бродовља, него су лађе потребне за операције тражили од Дубровчана.² Треба закључити да Нови тада с морске стране није имао јачих бедема па ни утврђеног арсенала за ратне бродове. Мишљење да су Османлије на месту данашње „Шпањоле“ затекли остатке фортификације које су нови господари одмах изградиле као објекат свог тврђавног система је, нажалост, без потребних аргумената.³

I. ТУРСКА ИЗГРАДЊА ДОЊЕГ ГРАДА

Према једном каснијем извору, Пераштани су 1490. опсели Нови, „секвестровали“ су утврђење (или тврђаву, la fortezza) Новог и надвладали 18 бригентиња,⁴ тј. брзих бродића у луци. Тај би податак говорио да је већ 1490. постојао фортификациони објекат који се могао напасти и онеспособити налетом из бококоторског фјорда, дакле са морске стијене.

Године 1493. и у Дубровнику и у Венецији се први пут говори о замашнијим турским радовима у Херцег-Новом, уз довоз дрва са Неретве и цигама из Дубровника. Работало се две узастопне године и од стране сарахора, стручних радника, под руководством Емин-бега а под врховним надзором султановог склава. Из оскудних извора се не може закључити шта је изграђено или обновљено тих година. Деценију и по касније, 1508. поново је рађено на новским утврђењима, чак са 8000 аргата, под заповедништвом осам (касније само два) санџак-бегова. На-

¹ У том смислу вид.: Историја Црне Горе, књ. III, св. I, Титоград, 1975, 512—3 (М. Васић). Пре доласка Турака грађевински материјал и радну снагу за оправке утврђења у Херцег-Новом обезбеђивао је сам херцег Стјепан; даске, на пример, су толико довлачене да су се ту и Дубровчани снабдевали том грађом у време радова на утврђењима, посебно у Цавтату (Историјски архив у Дубровнику — у даљем тексту: ХАД, Сопс год. XII, 179¹ од 28, XI 1451).

² Ј. Тадић, Нове вести о паду Херцеговине под турску власт, Зборник Филозофског факултета у Београду, VI — 2 (1962), 136.

³ М. Злоковић, Турци у Херцег-Новом, Бока II, Херцег-Нови, 1970, 60.

⁴ Г. Станојевић, Грађа за историју Пераста, Споменик САНУ, 105, нова серија друштвених наука, VII, Београд, 1956, 54.

води о толиком броју обласних намесника изгледају претерани. Дубровачки службени синси забележили су да су на градилишту боравили херцеговачки крајишник, санџак-бег Цигана, Емин-бег и санџак-бег Омербеговић, коме није ближе одређено седиште управе. Руководилац целокупне акције био је крајишников син. У погледу радника можда би, као реалнију, требало прихватити корчуланску процену, која је полазила од 4000 људи. Према извештају которског кнеза и провидура, задатак је био — изградња јемне тврђаве (*fabricar una fortezza*) (*far forte*). Вести о изградњи у Новом узбудиле су државнике у Венецији, те је дат налог да се у угрожени Котор упути 300 стратиота и поткапетан Јадрана Пизани, јер је постојала бојазан да би Турци могли да затворе и мореузину код Верига и да тако блокирају и угуше Котор. Провидур флоте Јероним Контарини, који је располагао са десет лаких галија у Бокн, јавно је да је циљ мобе у Новом изградња града, тј. стварање два утврбена морска теснаца, једног код Новог а другог на Веригама (*fabricar Castelnuovo, si dice far duo dardanelli, zoè de qui o le Cadene*). Најпре је доведена знатна количина дрва, у чему су и Дубровчани учествовали, превозећи дрвену грабу из Неретве. Посао у Херцег-Новом је споро (*lentamente*) одмичао, а градитељи су имали на располагању три дубровачке лабе за сечу и транспорт дрва. Крајем јула у Венецију је приспео извештај да се у Новом врши само репарација места, али да стварно ништа није обновљено (*per gerarar quel locho, ma non inno vano pullo*). Произлази да се уопште нису изграђивале па ни оправљале зидине и утврбења, него да се ишло за оправком јавних цивилних објеката и кућа за становање у вароши. Средином августа 1508. на радовима су остала само двојица санџак-бегова док су остали отишли. Радови су лагано одмичали на једном каштелу (*vanno lavorando lentamente de castello*). Месец дана касније су отишли и преостали санџак-бези. Тада се рад састојао у утврђивању Херцег-Новог, без полатака о ком се објекту радило.⁵ Стилизација дубровачких архивских записа такође не даје прави увид у врсту и циљ радова; говори се уопштено о изградњи Херцег-Новог, а затим о изградњи једног (*fabricatur castellum*), али и два каштела (*dicti castelli*).⁶

Имеђу ове две градње било је и мањих интервенција. Крајем децембра 1502. Млечани су сазнали да је босански санџак-

⁵ Архив за повистиницу југославенску, Загреб, 1882, 556, 559, 579, 580, 584, 587, 588, 589—90, 608, 612, 616, 621, 630, 634, 644; ХАД, Cons. rog. XXVII, 47, 57 (склав над сарахорима јула 1493), 64 (дрво са Неретве), 110' (склав над сарахорима маја и априла 1494), 113' (дрво са Неретве, маја 1494); XXXI, 3, 3' (санџак-бег Цигана), 32, 35 (крајишник Мехмед-бег Есебеговић), 38', 39, 40 (*apud sanzachos et alios presidentes fabricae*), 48 (штље); Б. Храбак, Вести о утврђивању Херцег-Новог 1508. и 1493—1494. године, Историјски записи бр. 1/1953, 241—51; Cons. min. XXIX, 268; Т. Поповић, Турска и Дубровник у XVI веку, Београд, 1973, 83.

⁶ ХАД, Cons. rog. XXXI, 32, 39', 38' (август 1508).

-бег дошао у Херцег-Нови с намером да подигне два утврђења на Вершама.⁷ Почетком јуна 1505. осам мајстора црепара у Жупи израђивало је пилае за крајишника.⁸

Године 1509. настављен је рад у Херцег-Новом. Почетком марта опет су се у близини Дубровника налазили Цигани,⁹ доведени на грабевинске радове. Средином октобра један Портин склав дошао је у Дубровник да тражи материјал и друго што је потребно за изливање бомбарди за Нови.¹⁰ Значи, радови су те године финализирали бедемс и обезбедили платформе за постављање топова. Септембра следеће године дубровачки мајстор-бомбардијер Иван радио је у Новом.¹¹ Можда би се могло закључити да су бедеми са топовима подигнути за заштиту ратних бродова у луци, јер је омах после тих радова у Нови дошла флота турских трирема и бипрема, која је у Затоцу (Дубровачко приморје) напала неке трговачке лађе из Бискаје.¹²

Маја и јуна 1511. херцеговачки санџак-бег тражио је од дубровачких власти десет бродова да из Неретве доведу дрво потребно за изградњу града.¹³ Тачно седам година касније у Новом је боравио херцеговачки намесник, подижући кастел. Он је упутно у суседни град под Срђем гласника који је затражио да набави обрабен челик, шиљасте колце, „гумине“, свакако за докове у којима би пристајали бродови и друге ствари; да се набавке обаве што брже и успешније, гласнику су придодата два дубровачка племића који су стварно имали функцију

⁷ Archivio di stato, Venezia (у даљем тексту: ASV), Senato, Mar, R. XV, 16, XII 1502); Г. Станојевић, Црна Гора и Црногорско приморје у вријеме млетачко-турског рата 1499—1502. године, Историјски записи, бр. I/1963. Још марта 1501. на гласине да у Јадран излази велика млетачка флота, локални заповедници Херцег-Новог, у страху да је походна флотила намењена освојењу њиховог града, предузели су оправку једног кастела (I diarii di Marino Sanuto III, Venezia 1880, 1457). Године 1503, кад је закључен мир са Млечанима, марта месеца, диздар новске тврђаве био је заповедник и Риспа (Архив за повниестницу југославенску, VI, 238).

⁸ ХАД, Cons. rog. XXX, 53' од 5. VI 1505. Јула — августа 1508. опет је на градњи у Херцег-Новом био и санџак-бег Цигана (ХАД, Cons. min. XXIX, 281 и 282).

⁹ ХАД, Cons. rog. XXXI, 87' (склав у Херцег-Новом још јула 1509. Исто, 127).

¹⁰ М. Злоковић, и. п., 68. Дубровачки хроничар, доминиканац Серафино Раши, готово савременик, забележио је да су Шпанији утврдили град и оставили 24 великих и 30 малих топова. Пре свога одласка у Бриндизи А. Дориа је у Дубровник послао врсног инжењера Антонија Феромолина, родом из Бергама, који је четири месеца са великом љубављу радио и на оправкама зидина и бастиона Минчетс, а подигао је и кулу-стражарницу испод Брџата (S. Razzi, La storia di Ragusa, scritta nuovamente in tre libri, Ragusa, 1903, 141—4).

¹¹ ХАД, Cons. rog. XXXI, 151' од 16. X 1509.

¹² Исто, 248 од 24. IX 1510.

¹³ Исто, 261. и 263.

¹⁴ ХАД, Cons. rog. XXXII, 12, 29', 30'.

војних лифераната. Дубровчани су том приликом настојали да буду што услужнији, те су санџак-бегу предлагали да му пошаљу зидаре и дрводеље. Када је крајишник прихватио понуду, упућено му је до осам зидара и до шест дрводеља. Имали су да раде рго *fabrica Castelli Novi*. У истом циљу крајишнику односно његовом поверенику стављени су на располагање лађе, барке, брзи бродићи (*grippi*) као и друге ствари којих је било у Дубровнику.¹⁴ У последњој декади следећег месеца лабнице су обавиле посао преношења дрва из Неретве у Нови.¹⁵ Новски емин је и децембра исте године извезао са дубровачке територије четири миљара црена.¹⁶ Очигледно је изграђивано пристаниште, али и зграде, којима једино треба цренова. У пролеће 1519. Дубровчани су били у обавези да суседном санџак-бегу Касум-пашин набаве потребне ствари *per la fabrica di Castel Nuovo*. И те године је радове на доградњи Новог надзирао обласни управитељ¹⁷ а не посебно именован стручни функционер, склав или емин.

Сређном јула 1524. на молбу заповедника каишела и дотада изграђених утврђења, тј. дыздара, а по упутству херцеговачког санџак-бега, дубровачка влада је у Херцег-Нови послала три вешта мајстора-градитеља који су имали задатак да извиде нека оштећења и рупе у зидинама Новог и да процене колико би средстава било неопходно да се оштећења одстране.¹⁸ Подаци сведоче да су зидине које су опасавале Нови 1524. већ биле руиниране. Августом 1525. Дубровчани су продали новском емину црена за два миљара, а одговарајућу количину црена и новском дыздару.¹⁹ Претпостављамо да је реч о приватним грађама стамбених објеката.

Јула 1537. Турци из Херцег-Новог тражили су од суседног Дубровника, на основу султановог требовања, 60 мајстора-зидара; Дубровчани су послали само осам и то не мајстора него калфи,²⁰ али су ту одлуку променили те је отишло 12 зидара,

¹⁴ ХАД, Cons. rog. XXXIV, 259', 260, 263.

¹⁵ Исто, 275.

¹⁶ ХАД, Cons. rog. XXXV, 22'.

¹⁷ ХАД, Cons. min. XXXIII, 64' од 26. VII 1518 (превоз дрва из Неретве).

¹⁸ ХАД, Cons. rog. XXXVII, 206. Санџак-бег Мехмед-бег Михаљеговић је, наводно, столовао у Херцег-Новом (N. Jorga, Geschichte des Osmanischen Reiches, V. II, Gotha 1909, 368).

¹⁹ ХАД, Cons. rog. XXXVIII, 31 и 34'.

²⁰ ХАД, Lett. Lev. XXI, 119 од 30. XI 1537 (у правдању заповеднику млетачке флоте ништа није одговорено о упућивању сто калафата у Валону и 50 у Драч; тада су Млечани ширили вести да су Дубровчани послали мајсторе градитеље и у Драч и у Валону). Треба скренути пажњу да Млечани 1536. помињу само једног дыздара у Новом, што значи да је постојао само један комплекс утврђења (S. Ljubić, Commissioner et relations venetae II, Загреб, 1877, III, релација Андреа Валијера, бившег кнеза и провидура Котора од 12. VIII 1536).

мада су тражени и нови.²¹ Крајишник је од угледних суседа тражио и црепаре; сенат му је послао четири мајстора.²² Ако су многобројни зидари свакако радили на утврђењима, црепари су вероватно били запослени на цивилним објектима. Кад је запретио рат са хришћанским силама, била су одвојена знатна средства за утврђивање града. Шпанци су, наводно, при освајању Новог (1538) запленили 60.000 златника, намењених за јачање утврђења.²³ Они су изгледа нешто више радили на фортификацијама, те су можда започели градњу „Шпањоле“.²⁴ То би био Горњи град, о коме пре 1537—9. године нема никакве забелешке. У систему Херцег-Новог Горњи град је претпостављао и новог дыздара, који би се без сумње представио суседном Дубровнику да извуче какав богати поклон. Турски географ XVII века Хаџи Калфа (Батиб Челеби) наводи да су адмирал Хајредин Барбароса са мора, а румелијски беглербег Хасан са копна, 22 дана из 37 топова тукли град и да су из артиљеријских оруђа избацили 8.200 пројектила, тако да су срушили по један бедем и приморали хришћанску посаду на предају.²⁵

Шпанско утврђење представљало је основицу за изградњу Горњег града и за употпуњавање новских фортификација.

ИЗГРАДЊА ГОРЊЕГ ГРАДА

Градња Горњег града трајала је више деценија, јер су Турци у Новом уопште споро градили. Дуже времена „Шпањола“ је била изван постојећег тврђавског појаса и имала је посебну намену.

После поновног освојења Новог (у лето 1539), изгледа да су Турци најпре пришили подизању Канли (крваве) куле, зидајући у њеној основи са западне стране цистерну (која је доцније служила и као тамница).²⁶ Дубровчани су, на Барбаросин захтев,

²¹ ХАД, *Cons. tog.* XLIII, 187 и 191. Ови су од августа примали од Републике по дукат (Исто, 187).

²² ХАД, *Cons. tog.* XLIII, 180; Ј. Литричин, Дубровник у време рата Прве свете lige, Војноисторијски гласник, бр. 3/1975, 93.

²³ Г. Станојевић, Југословенске земље у маџачко-турским ратовима XVI—XVIII вијека, Београд, 1970, 57.

²⁴ М. Злоковић, н. н., 68.

²⁵ Хаџи Калфа или Батиб Челебија, турски географ XVII века о Балканском полуострву, Споменик СКА, XVIII, Београд, 1892, 93. Персијанац Уламан, мајстор за лагуме, оборио је добре бевеме, утврбене од Шпанаца (*La seconda parte dell'istoria del suo tempo di monsignor Giovio da Como, vescovo di Nocera, Venetia, 1555, 697; ХАД, Cons. tog. XLIV, 223, 262*). Са преузимањем Херцег-Новог 1539, Турци су, наводно, потукли и сењске ускоке (С. А. Levix, *Venezia e il Montenegro, Venezia, 1896, 66*).

²⁶ Илија Пучић, Цртежи галија у тврђави Канли-кули у Херцег-Новом, Годшњњак Поморског музеја у Котору, XIII, Котор, 1965, 144.

већ 18. августа одлучили да у Нови упуће 60 зидара за поправку градских зидина, а и неко дрво је у њиховој режији доведено из Неретве.²⁷

Почетком маја 1542. један аустријски обавештајац је јавио да су из Цариграда разаслате писмене поруке да се Турци припреме да Херцег-Нови тако утврде да га с морске стране не би могла угрозити бродска артиљерија.²⁸ Следеће године Дубровчани су поново допремали дрво из Неретве.²⁹

У време освајања Новог од хришћана у граду је постојао само један дыздар, Мустафа.³⁰

Августа 1544. дубровачка влада је сама понудила крајишнику зидаре и нарочито калафате и марангоне, тј. бродоградитеље; решено је да се дарује санџак-бегов хехаја (помоћник), ако би дошло до поголбе у погледу тврђаве; једанаест дана по закљученом договору, у Нови је приспео и крајишник.³¹ Нема друге грађе на основу које би се закључило о каквом се споразуму радило између Дубровчана и херцеговачких власти по питању тврђаве.

Већ првих дана 1546. у Нови је дошао Портин склав за утврђивање Херцег-Новог (pro muniendo Castellum Novum). Међутим, већ крајем маја завршено је наложено грађење и он је отпутовао у престоницу.³² Дрво из Неретве у Нови Дубровчани су довозили и 1547. године.³³ У пролеће 1548. најпре је у Нови упућено десет а потом још двадесет зидара-мајстора, пет гвоздених трупаца и великих железних кука, потребних за осигурање зидина и за утврђивање пристаништа. У току јуна 1548. дубровачки бродари су довели у Нови дрво и туф (седру) али и 500 стара пшенице за раднике и нове мајсторе, односно и других

²⁷ Ј. Тадић, Шпанија и Дубровник у XVI в., Београд, 1932, 72; Ј. Антричич, и. н., 91. Ј. Хамер је сматрао да су зидине које су Млечани 1687. затекли у Херцег-Новом изградио Хајредин Барбароса 1539. године (G. Hammer, Storia dell'imperio osmano, X, Venezia, 1830, 528). То уопште није тачно, јер Горњи град није био изграђен ни у лето 1541, с обзиром да Дубровчани помињу само једног дыздара у граду (ХАД, Cons. min. XXXIX, 96 од 13. VIII 1541).

²⁸ J. Zontar, Obveščevalna služba in diplomacija avstrijskih Habsburžanov v boju proti Turkom v 16. stoletju, Ljubljana, 1973, 118.

²⁹ ХАД, Lett. Lev. XXIII, 54; Cons. min. XXXIX, 253, 268, 272; Cons. rog. XLVI, 170 (дрво), новембра 1543. Дубровчани помињу још увек само једног дыздара у Новом; то је тада био Бајалиа (Cons. min. XI, 7' од 17. XI 1543).

³⁰ ХАД, Cons. rog. XLVII, 106'.

³¹ Исто, 12, 12' (casu quo opus erit tractare aliquod accordium causa arxi), 12'.

³² ХАД, Cons. rog. XLVII, 168 (14. I 1546) и 212' (28. V 1546).

³³ ХАД, Lett. Lev. XXIII, 269.

1.000 стара за потреbe санџак-бегове групе.³⁴ У току маја — јуна Порта је за утврђивање Новог одобрила 8.500 дуката; како је постојала тежкоћа у транспорту новца, херцеговачки санџак-бег Јусуф обратио се банлу у Цариграду да му се месечним каналом тај новац исплати у Новом од стране Млечана.³⁵ У току јула и августа 1548. изграђене су „Нове земље“ под Новим; тим утврђеним простором заповедао је нови лиздар (*dasdario* *Terrae Novae structae sub Castello Novo*).³⁶ „Нове земље“ би могле бити најнижи део Херцег-Новог, настављен у пружању Доњег града према жалу, и налазио се уз саму морску обалу; имао је облик издуженог шиљастог петоугаоника, чија је једна страна била права (ранији доњи зид Доњег града), док су на страни према мору постојала три обла бастiona повезана бедемима који су се пружали паралелно с обалом. Према слици из нешто каснијег времена тај је простор био пуст и имао је само једну овећу утврђену зграду.³⁷ Јасно је да је тај део фортификација имао да ојача Доњи град од мора, јер би потенцијални освајач прво могао да отули зубе на том објекту, под сталном ватром топова са Доњег града.

У вези с грађом 1548. Јован Радонић је смело закључио да су тада Турци проширили Горњи град,³⁸ мада је реч о простору испод тврђавског комплекса. Један аутор који је пошао од те погрешне претпоставке, чак је тврдио да су најпре порушене утврде које су Шпанци изградили, па је подигнута данашња „Шпањола“, на којој је арапски патис сведочио да је грађена у доба султана Сулејмана Законодавца (1520—66).³⁹ Хазим Шабановић се позвао на дубровачку архивску серију «Аста Турска» и закључио да је Горњи град поново саграђен 1548. године.⁴⁰ Не треба потпуно искључити рад ни на изградњи Горњег града те године, с обзиром да су Турци врло споро подизали утврђења у Новом. При томе треба искључити могућност о неком раније подигнутом Горњем граду, јер су Шпанци имали времена само да започну евентуално подизање будуће „Шпањо-

³⁴ ХАД, *Cons. tog.* XLVIII, 158'—9, 169', 167'; *Cons. min.* XLI, 98', 102 (јуна 1548. под Новим се налазило укупно 41 мајстор-зидар, којима је Република давала плату).

³⁵ *Libri commemorativi* VI, Venezia, 1903, p. 144, № 144/XXII од 1. августа 1548.

³⁶ ХАД, *Cons. tog.* XLVIII, 190 од 1. IX 1548.

³⁷ Слика се налази у Годишњаку Поморског музеја у Котору, XI, и у Историји Црне Горе, III — 1, слика 53.

³⁸ Ј. Радонић, Путовање Евлије Челебије по српским и хрватским земљама, Годишница Николас Чулића, XXXI, Београд, 1912, 251, бел. 87.

³⁹ Т. К. Поповић, Херцег-Нови. Историјске белешке 1382—1797, Дубровник, 1924, 32—33.

⁴⁰ Еванђа Челебија, Путопис, књ. II, Сарајево, 1957, 205.

ле". За фортификациони систем те године било је много важније да су завршене „Нове земље“ које су добиле и посебног тврђавског старешину. Тек каснијом прерасподелом овлашћења, кад стварно буде изграђен Горњи град, овај ће добити диздара, па ће један диздар бити у Доњем а други у Горњем граду; у тим условима управа на „Новим земљама“ прешла је у надлежност старијег диздара, диздара Доњег града.

Јула 1549. у Херцег-Новом је радило пет дубровачких каменара, који су са собом довели две велике гвоздене куке и три железне полуге, на захтев Карабуз-бега, пашиног брата, свакако задуженог за градњу. Пренесени су и неки дрвени балвани а и емин Неретве је долазио у Нови. Крајем јула стигло је у Нови из Дубровника десет мајстора-зидара.⁴¹ Треба закључити да су траверзе и „куке“ биле потребне за везивање блокова зидних платна. Децембра 1551. кавалијер Бернардо Наваберо писао је из Цариграда о каштелану каштела који је недавно био подигнут поред Херцег-Новог.⁴² То утврђење изван фортификационог вена могао је бити каштел саграђен изнад Доњег града, на темељу онога што су почели да раде Шпанци, дакле „Шпаньола“. Тај нови диздар био је диздар Горњег града. Долазак једног новог диздара регистрован је у Дубровнику јуна 1551. године.⁴³ Тек 1551—52. укинута је место диздара „Нових земља“ те је други диздар у Новом везан за Горњи град, који је у војном погледу био много значајнији део тврђавског система.

Изградња неких белема или подизање додатних објеката вршено је и следеће, 1552. године. Поменути Карабуз-бег тражио је и добио знатну количину цигла: јуна мјесеца 30.000 комада, па 5.000, а јула мјесеца још 10.000.⁴⁴

Бовани Батиста Бустинијано у свом политичко-обавештајном итнерару о Далмацији и Зетском приморју (1533) за Херцег-Нови каже да је тада био обновљен и да је опружен много више у висину, јер утврђења на висини раније није било; имао

⁴¹ ХАД, Cons. rog. XLIX, 46, 46', 48, 51.

⁴² ASV, Archivio proprio Costantinopoli V, fol. 277' од 7. XII 1551: «un castella no di un castello edificato ultimamente appresso Castel Novo». Тај фортификациони објекат, изграђен ту скоро поред и изнад Доњег града лепо се види на гравирама из XVII века, објављен у монографији: Херцег-Нови са околином, главни уредник А. Ссферовић, Херцег-Нови, 1982, 22 и 59.

⁴³ ХАД, Lett. Lev. XXIV, 266' од 18. VI 1551 (Hora habbiamo ricevuto una lettere ...e dal dasdaro della città novo fabricata sotto castello...); Cons. rog. LI, 79 од 23. VI 1552.

⁴⁴ ХАД, Cons. rog. LI, 79'—81 од 23. VI 1552. Фортификације Херцег-Новог су се, према томе, још у XVI столетју састојале од три дела. На брду, изнад Горњег града налазила се још једна цамија. О детаљима у поменутиим грађевинским комплексима види релацију Француза Анрија де Бовоа о путовању на Леванту у Archivio storico per la Dalmazia, anno VII, vol. XII, fasc. 71, Roma, 1932.

је кружни облик, као ротонда на терену, али је тада зидине лакше било минирати, с обзиром да испод Доњег града није било брисаног простора, као раније, који је са зидина посматран, него је простор који је опасавао фортификације био веома мали.⁴⁵ Млетачки синдиси Микијел Бон и Гаспаро Ерицо (1559) известили су да град чува 200 и више Турака.⁴⁶

Страхујући од хришћанског бродовља, Турци су предузели неке градње у Новом и 1565. године.⁴⁷ Људи за поправак објеката тражени су и добијени од Дубровчана јуна—јула те године.⁴⁸ У тврђавском комплексу распоред топова није био добро подељен: сва артиљерија је концентрисана у војнички значајнијем Горњем граду, тако да за одбрану Доњег града није било топова; због тога је херцеговачком санџак-бегу Јунусу (4. маја 1566) наређено да из Горњег града извоји три велика топа и спусти их у доњу тврђаву. У вези с тим било је потребно изградити артиљеријске платформе и проширити места на зидинама. Материјал за те потребе требало је да обезбеди Дубровник, коме је одмах у вези с тим писано. Месец јуна поменути санџак-бег је имао задатак да у кадилуцима свог управног подручја мобилише војнике-градитеље (черахоре) и да их упути у тврђаву Нови, с обзиром да је за време султановог похода у Угарску могло бити изненађења пред Новим те је одбрана морала бити компетирана и грађевинарима; људи су долазили чак из Неретве, Мостара, Фоче, Пријеноља и Црне Горе.⁴⁹

У рату Турске са хришћанским силама, у коме је учествовала и моћна млетачка флота, Турци су опет морали мислити на јачање Херцег-Новог као поморске базе и тврђаве. Херцеговачки санџак-бег је крајем 1570. или почетком 1571. поднео извештај у коме је известио о стању неверничке морнарице и нагласио да су му потребна четири већа артиљеријска оруђа за Нови, поред раније добијена четири тврђавска топа из Београда; известио је да је потребно извршити оправку новских утврђења

⁴⁵ S. Ljubić, *Commissiones et relationes venetae*, т. II, Загреб, MSHSM VIII, 1877, 245 (*ora refabricato più alto, che non era, in forma circolare et quasi rotonda del terreno, che può essere facilmente minato, di pochissimo circuito*).

⁴⁶ S. Ljubić, *Commissiones et relationes venetae*, III, Загреб, MSHMS XI, 1880, 120. Стални инжењер у Херцег-Новом забележен је у дубровачким записницима Мајор већа марта 1561: ХАД, Cons. min. XLVI, 86 од 17. III 1561 (*dar inganarioro Castelli Novi*, који се представио у Дубровнику неким поклоном).

⁴⁷ Р. Самарџић, Мехмед Соколовић, Београд, 1971, 164; Т. Поповић, *Турска и Дубровник*, 240.

⁴⁸ Гл. Елезовић, Из цариградских архива *Mühimme defteri*, Београд, 1951, стр. 168, II — III0 и стр. 202, II — 1404.

⁴⁹ *Vaşbakalnik arşivi* (Истанбул) *Mühimme defteri*, VI, стр. 526, № 1145 (14. шевала 973, од Хиџре) и № 1146 (средина шевала 973); V, стр. 292, № 756 (12. VI 1566).

и да се преосталим новцем изгради кула на месту Вериге, која би омогућила да се затвори прилаз Котору. Порта је рачунала да би херцеговачки намесник, ако добије тражене топове и као би се подигла кула на Веригама, био у стању да опседне и заузме град Котор. Тој замисли, међутим, одмах су се испречиле тешкоће. Четири велика тврђавска топа који су били упућени из Београда нису могли бити извучени у кршевитим пределима, те су остављени у брдима, и то недалеко од резиденције херцеговачког санџак-бега. Два топа (вероватно исто из Београда) превезао је у Нови бивши херцеговачки намесник Касим-паша. Порта није сматрала да је оправдан захтев херцеговачког санџак-бега да му се ставе на располагање и велики дарбезан-топови из Београда, јер је држала да би и они заглавили на планинском терену. У току 1571. године сремске спахије биле су задужене да доведу 4.000 кејла зрнасте хране са 200 новоуписаних нефера (војника) који су се налазили у саставу новске тврђаве; ти момци предвиђени су као посада утврђења са паланком који би се изградиле на Веригама, док се за саму тврђаву Нови није предвиђао нови упис људства.⁵⁰

Још 10. јула 1571. Дубровчани су могли јавити да је Хасан-паша приспео у Нови из Београда са доста војске и да је имао задатак да опсадне Котор; довезао је и велику количину барутног праха и Булади.⁵¹ Уплашени которски провидур тражио је од Сињорије да млетачке поморске снаге спрече даљу концентрацију трупа и хране у Нови и да разруше новски град.⁵² Оно што није успело млетачко бродовље постигла је кула у Херцег-Новом 1571; народ се разбежао и град је остао готово пуст. Да би искористила такву ситуацију млетачка влада је у Дубровник упутила которског племића Трипуна Загурија са задатком да минира и уништи мунџију у новском каштелу. Загури је провео у Дубровнику готово две године, узалуд покушавајући да припреми планирану диверзију.⁵³

Тринаестог јула 1572. санџак-бегу Херцеговине заповеђено је да се не прикључује походу клишског санџак-бега Ферхала, него да је потребно да упорно брани град Херцег-Нови, у који је требало, ради веће сигурности, да затвори по сто спахија из херцеговачког, крушевачког и призренског санџака; други задатак намесника Херцеговине био је да изгради утврђења на Веригама како би се пришло освојењу Котора, и то са копа, пошто би се некако довели топови, с обзиром да Турци у то

⁵⁰ Комисија за писање историје Босне и Херцеговине (при Академији наука и умјетности БиХ), Инв. бр. 139/II, 24. ребиул ахира 1571. и стр. 66—67 превода А. Полимца (1571—2).

⁵¹ ХАД, Lett. Lev. XXXI, 82 od 10. VII 1571.

⁵² ASV, Senato I, Mar, R XL, 156 od 22, XII 1571.

⁵³ ASV, Consiglio dei Dieci, parti segrete, R IX, децембра 1571. и септембра 1573; Историја Црне Горе, III—1, 57—8 (Г. Станојевић).

доба ипсу располагали у Боки Которској поморским снагама за подухват према Котору.⁵⁴ Занимљив је навод у извештају новске тврђаве да у овој има кућа, башти и осталог, како у утврђеном делу тако и изван њега, што представља опасност за безбедност фортификација.⁵⁵ У то време скрснута је пажња херцеговачком намеснику да су млетачки бродови који су отпловили са Крфа у правцу Јадрана свакако упућени под Нови.⁵⁶

Снабдевање Новог широко је организовано током 1572. године. Барут је требало да обезбеди војна станица у Смедереву, но како је Смедерево било доста удаљено од Боке Которске тај задатак је наложен команди у Ужицу.⁵⁷ Храна за војску довозена је из Чачка,⁵⁸ а фураж за коње из Славоније и из крушевачког краја.⁵⁹ За одбрану града Новог доведени су стрелци из смедеревског санџака, за којима је одмах стигла и велика количина булади за топове из исте области.⁶⁰ Удео северне Србије у одбрани Новог била је тада изразита. Колики је значај 1572. године султан придавао одбрани Херцег-Новог види се и по томе што је и самом румелијском беглербегу наредио да крене у Нови, где се непријатељ почео концентрисати за извођење опсаде и за напад на град.⁶¹

Двадесетог маја 1572. Порта је располагала обавештењима која јој је послао херцеговачки санџак-бег (раније скадарски) Синан-бег. Информације су извучене из писма једног заробљеника, из кога се могло сазнати да су Млечани у близини Новог имали 90 бродова, којима храбра посада Новог није дозволила да остваре свој наум; та флота је, после првог неуспеха, извршила припреме и за други удар. Због тога је Порта хитно упутила гласнике санџак-безима Босне, Срема и Крушевца да са трупама похитају у помоћ Херцег-Новом. Синан-бег је смењен, а за новог санџак-бега Херцеговине именован је Хасан-бег. Капудан-пашин (адмиралу) је наложено да покрене царску морнарицу у правцу Новог, као и флотилу са острва Евбеје. Пре него што стигну ти бродови, гусари из области Валонс, Драча и Љеша требали су одмах кренути у крстарење. На пловне објекте левента требало је укрцати румелијске и анадолске резерviste.

⁵⁴ Као нап. 50, стр. 72—3 превода, 77, 82 и 84.

⁵⁵ Исто, 86—7 превода од 6. августа 1572.

⁵⁶ Исто, 96—8, налог Хусеин-пашин.

⁵⁷ Исто, стр. 30/II; Б. Храбак, Ужичани у служби турске оружане силе у другој половини XVI века, Ужички зборник, XI, Титово Ужице, 1982, 296.

⁵⁸ Као нап. 50, стр. 99; Б. Храбак, Прилог приказу природних прилика чачанско-пожешког краја у другој половини XVI века, Зборник радова Народног музеја, XII, Чачак, 1982, 131.

⁵⁹ Као нап. 50, 90—1 (јула 1572).

⁶⁰ Исто, 93 и 55.

⁶¹ Исто, 95—6.

За први дан сефера (13. јун) било је предвиђено да исплови 250 султанових лаба, док би других 300 бродова, који су се већ налазили на пучини, добило нови борбени распоред. Последњи Сиџан-бегов извештај говорио је да 80 млетачких бродова припрема нову опсаду Херцег-Новог.⁶²

Почетком јесени 1574. генерални провидур у Задру био је обавештен из Венеције да санџак-бег Херцеговине изводи репарацију утврђења на уласку у Боку Которску. Нека градња била је предузета и на ушћу Неретве, тако да је Дубровачка Република изашла у сусрет захтеву назора Мемишаха и послала му мајсторе зидаре.⁶³

Године 1594. неки Далматинци су предузели акцију да помоћу Аустријанаца и сењских ускока поседу Клис и Херцег-Нови.⁶⁴ Тада се на челу тврђаве у Новом налазио капетан који је остао потајни хришћанин; како се рачунало да он не би смегао подухвату, упућен му је на разговор неки Дубровчанин.⁶⁵ До остварења замисли није дошло, али су, зато, Шпанци 1602. организовали заверу како би преузели Нови. Од тога времена и Шпанци, али и Млечани, правили су планове о заузимању Херцег-Новог. То је приморало Турке да дограђују своје новске фортификације и буду стално на опрезу. Тврђавски појасеви били су изграђени још 1551. године.

С времена на време јављају се вести о допунском раду Турака на систему новских тврђава. Неке градње било је почетком 1620, јер су Дубровчани позајмили Новљанима две лабице за довоз креча.⁶⁶ Већи радови извођени су од лета 1631. до лета 1632. године. У писму банлу у Цариград од 6. септембра 1631. млетачка влада је овоме саопштила да су старе зидине биле већ неколико година у стању рушења због дејства земљотреса, и да се зато доводе у ред и бастиони и места за пласман топова. Новска артиљерија је била у стању да чува улаз у которски фјорд. Крајем августа 1631. са највишег места скинута су три велика топа, али је било још много малих. Сињорија се трудила да преко свог бана у Цариграду постигне да не дође до јачања утврђеног комплекса Новог и његове артиљеријске ватре, те је требало да Порта у том смислу изда инструкције тадашњем заповеднику Новог Ибрахиму.⁶⁷ Крајем 1637. још се одржавао

⁶² Исто, 102—4, 100—1, 112—3, 107—8, 109—11. Вид. и: Га. Станојевић, Документи о нападу Млечана на Херцег-Нови 1572. године, Мешовита грађа, књ. V, Београд, 1977, 9—18.

⁶³ ХАД, Совр. гог. LXII, 349'—50 од 24, I 1575.

⁶⁴ Ј. Томић, Пећки патријарх Јован и покрет хришћана на Балканском полуострву 1592—1614, Земун, 1903, 38, 41.

⁶⁵ Б. Попарић, Повијест сењских ускока, Загреб, 1936, 57.

⁶⁶ ХАД, Совр. гог. LXXXVII, 394 од 28, I 1620; Ј. Луетић, Бродовље Дубровачке Републике 17. столећа, Дубровник, 1964, 110.

⁶⁷ ASV, Senato Secreta, Deliberazioni Costantinopoli, R. XX, 123, 128'—9, (6. IX 1631), 131'—2; XXI, 81'—2.

стари систем са два диздара.⁶⁶ Диздар Доњет и диздар Горњет града постојали су и 60-их година XVII века, кад је Нови посетио познати турски путописац Евлија Челебија.⁶⁷

Бискуп Пјетр Боглаши у једном језгронитом опису Боке (1666) говори о изградњи порушених утврђења Рисна, док се при помену Херцег-Новог задржава само на турским фустима и на усмерености Црногораца према том граду.⁶⁸ Једна завера против турског Новог углављена је за време кандијског рата, 1656. године, и то споразумом између которског провидура и једног од заповедника града; извршење уговора омео је босански паша Алија, који је приспео са већом војском под Нови.⁶⁹ Турске фортификације Новог последњих година османлијске власти описао је Н. Берегани у свом историјском прегледу. Према њему, главне елементе тих утврђења представљао је један неправилан четвороугао и велики округли бастион, подигнут на живом камену, док су се зидине које су окружавале цео комплекс великим делом већ осуле, тако да је изгледало да тврђава не би могла издржати јачи налет артиљерије; због тога је посада више полагала на доброј стражи, нарочито на делу од морске стране.⁷⁰ О распореду и снази утврђења у моменту млетачког освојења, септембра 1687, говори се у опису тог освојења.⁷¹

Лако је запазити велику разлику о односу Турака према утврђеном комплексу Новог. У време пуне снаге Царства, до средине XVI столећа, тврђаве Новог одржаване су више него педантно, и мало је година пролазило да се нешто не би докрпило на зидинама или изградило од објеката у утврђеном јасу. Утврђења су коначни облик добила 1551. године. У XVII веку, и поред јасно показане жеље суседних хришћанских велесила да преузму град и поред вођења више великих и дуготрајних ратова, почев од 1570. године, Турци мало пажње посвећују одржању зидина, па се више година ове налазе у стању разрушености. Већих оправака било је једино 1631—32. године. Уместо да у условима повећаних опасности појачају свој бедем на улазу у Боку и у Херцеговину са јужне стране, пуна опу-

⁶⁶ ХАД, Cons. rog. XCV, 140 od 17. XII 1637.

⁶⁷ Евлија Челебија, Путопис. Одломци о југословенским земљама, Сарајево, 1979, 434.

⁶⁸ A. Theiner, Vetera monumenta Slavorum Meridionalium, II, Zagreb, 1875, 221.

⁶⁹ Научна библиотека у Задру, Manoscritti, № 394, Historia della guerra di Dalmatia tra Vemetiani e Turchi, del dottore Francesco Difnico, fol. 115—6.

⁷⁰ N. Bereganì, Historia delle guerre d'Europa della comparsa dell'armi otto, anc nell'Ungheria l'anno 1683, parte seconda, Venetia, 1698, 311.

⁷¹ G. Cattalinich, Storia della Dalmazia, III, Zara, 1835, 148. О утврђењима Новог из краја XVII века вид.: Biblioteca Marciana, Manoscritti, Ital. cl. VII d, 640, № 8059, Relazione della Fortezza di Castello Novo, fol. 13—13'.

штеност nastala sa decentralizacijom vlasti pustila je da stvari idu svojim tokom. Više nema ni pravih inicijativa, a pogotovo ne onih obilnih sredstava koja su naznačena za vreme mletачke opsade 1572. године. Као да је новска тврђава имала више да послужи за напад него за одбрану. Што се тиче гусарских бродова Новог, они су своју заштиту више налазили у суселном гусарском Улцињу него иза зидина свога родног града.

Summary

TURKISH BUILDING AND ADDING IN THE FORTIFICATION OF HERCEG-NOVI

Bogumil HRABAK

From the middle of the 16th c. Herceg-Novi had a strong system of fortification that consisted of two mutually connected units the Lower, or Old, and the Upper, or New, Town. Within these two belts there were various buildings which served the defenders and those who lived of the fortress. There were frequent works on repair and adding on the ramparts, or buildings, and and new facilities were built, too. It was done because the Osmanli Herceg-Novi was seriously endangered by Christian forces (the Venetians, the Spaniards, the Pope's Army). Besides, the ground on which the town was built is liable to earthquakes. The organization of the works was carried out by the central state authorities. There can be found original records of the building in the Venetian archive material and in the narrative evidence, but the most useful and chronologically instructive have proved to be the minutes of the Dubrovnik Council which provide reliable basis for the establishment of the chronology of those works due to the fact that the Republic of Dubrovnik, as collective poll-taxes, was obliged to supply ships for the transport of building material and skilled workers (builders, tile-makers, cannon founders). There is no trustworthy evidence of what the Turks took over within the fortification of Herceg-Novi, as up to their arrival Herceg-Novi had been a cargo port and trades and manufacture centre. When the Turks conquered the town in 1481—1482, they had no ships, so it may be concluded that Herceg-Novi of the time had no stronger ramparts on the shore, neither a fortified arsenal for the men of war. The opinion that on the site of »Spanjola« the Osmanlis found the remains of a fortification which the new masters immediately built up as a facility of their fortification system cannot, unfortunately, be supported.

The first part of the paper deals with the works carried out in the Lower Town from 1490 to 1537 and detailed evidence of the used building material and labour for each building and adding or reconstruction is given.

The building of the Upper Town went on for several decades. For a longer period »Spanjola« was out of the existing fortification belt and had a special purpose.

It is likely that after the second Turkish conquest of the town (in 1539) Kanli Tower (the Bloodsmear Tower) was the first to be built and in the west part of its foundation there was a cistern, which became a dungeon in a later period.

According to the available data about the used material and labour supplied by Dubrovnik the works on the fortification of Herceg-Novi were carried out every, or every second, year up to the first half of the seventh decade of the 16th century. In the following years, to the end of the 16th century, the evidence of building is found at longer intervals. In the 17th century, in spite of the obvious wish of the neighbouring Christian forces to overtake the town and several serious and long wars from 1570 on, the Turks paid no attention to the maintenance of the city walls. There were greater scale repairs only in 1631 and 1632.